

Богдан БІЛОУС,
orcid.org/0000-0001-6108-5827
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теоретичної і прикладної лінгвістики
Державного університету «Житомирська політехніка»
(Житомир, Україна) *bpv1953@ukr.net*

ЛІТОПИСНА БІОГРАФІЯ КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

У статті на матеріалі найдавнішого українського літопису «Повість минулих літ» реконструйовано біографію видатного князя Ярослава Мудрого (980–1054). Життєпис князя подано лише у цій пам'ятці нашої літератури. Нині є актуальна потреба відтворити біографію Ярослава Мудрого, відкинувши численні домисли та гіпотези, продуковані впродовж трьох останніх століть істориками, філологами та церковниками. Мета статті – проаналізувати біографію видатного історичного діяча і просвітника на матеріалі першого давньоукраїнського літопису й розставити в ній нові акценти, відмінні від московських інтерпретацій. У статті послідовно, за хронологічним принципом розкрито основні події з життя Ярослава Мудрого, додано необхідні коментарі до його військової та державотворчої діяльності. Увагу зосереджено на стосунках князя зі своїми родичами: батьком Володимиром Святославовичем, братами Святополком та Мстиславом, з якими боровся в міжусобних війнах за владу у Києві. Наведено факти внутрішньої політики, спрямованої на зміцнення Русі та православної руської церкви, й активної міжнародної діяльності князя. Мудрість Ярослава як державного діяча виявилася не в нових завоюваннях, а в укріпленні південних кордонів, звідки постійно загрожували печеніги. Ярослав у літописі зображений не тільки як новий будівничий Києва, а і як ревний християнин, котрий дбав про віру Христову на Русі: завершив спорудження Софійського собору, заклав Благовіщенську церкву на Золотих воротах, заснував монастир Георгія та монастир святої Ірини. Оцінку Ярослава можна висувати з його діянь. Судячи із означника «мудрий», Ярослав постав із сторінок «Повісті минулих літ» як поміркований державець, патріот, захисник християнства, книжник, дбайливий батько. Літописна біографія Ярослава Мудрого чи не найбільш повна з-поміж життєписів інших князів доби Київської Русі. Це пояснюємо тим, що князь дбав про книжність, прихильно ставився до книжників, зокрема й до літописців, котрі віддячили своєму князеві рельєфно змальованим образом на сторінках «Повісті минулих літ».

Ключові слова: літопис, літописна біографія, Ярослав Мудрий, «Повість минулих літ», реконструкція, історія, література.

Bogdan BILOUS,
orcid.org/0000-0001-6108-5827
Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Theoretical and Applied Linguistics
Zhytomyr Polytechnic State University
(Zhytomyr, Ukraine) *bpv1953@ukr.net*

CHRONICLE BIOGRAPHY OF PRINCE YAROSLAV THE WISE

In the article on the material of the oldest Ukrainian chronicle "The Tale of Past Years" the biography of the outstanding prince Yaroslav the Wise (980 - 1054) is reconstructed. The biography of the prince is given only in this monument of our literature. There is an urgent need to recreate the biography of Yaroslav the Wise, rejecting the many conjectures and hypotheses produced by historians, philologists and clergy over the last three centuries. The purpose of the article is to analyze the biography of a prominent historical figure and educator on the material of the first ancient Ukrainian chronicle and to place new accents in it, different from Moscow's interpretations. The article consistently, on a chronological basis, reveals the main events in the life of Yaroslav the Wise, adds the necessary comments on his military and state-building activities. Attention is focused on the prince's relations with his relatives: with his father Volodymyr Sviatoslavovych, brothers Sviatopolk and Mstislav, with whom he fought in the civil wars for power in Kyiv. The facts of domestic policy aimed at strengthening Russia and the Russian Orthodox Church, and active international activities of the prince. Yaroslav's wisdom as a statesman was not in new conquests, but in strengthening the southern borders, where the Pechenegs were constantly threatened. In the chronicle Yaroslav is depicted not only as a new builder of Kyiv, but also as a zealous Christian who cared about the faith of Christ in Russia: he completed the construction of St. Sophia Cathedral, founded the Church of the Annunciation at the Golden Gate, founded the Monastery of St. George and St. Irina. Yaroslav's assessment can be deduced from his actions. Judging by the phrase "wise", Yaroslav emerged from the pages of "Tales of bygone years" as a moderate statesman, patriot, defender of Christianity, scribe, caring father. The

chronicle biography of Yaroslav the Wise is perhaps the most complete of the biographies of other princes of Kyiv Rus. This is due to the fact that the prince cared about literature, was sympathetic to the scribes, including chroniclers, who thanked his prince in relief depicted in the pages of "Primary Chronicle."

Key words: *chronicle, chronicle biography, Yaroslav the Wise, "Primary Chronicle", reconstruction, history, literature.*

Постановка проблеми. Значна кількість історичних осіб відома нам через літописи, бо в інших джерелах про них відомостей немає. Такі біографії зіткані з хронологічних повідомлень про певну особу, тобто виклад біографії залежав від основного композиційного принципу в літописній прозі. Середньовічні біографії (більш чи менш повні) розгорнуті в трьох основних літописах доби Київської Русі: «Повісті минулих літ», Київському та Галицько-Волинському літописі, а також у літописних творах пізнього Середньовіччя – Короткому Київському та Західно-Руському (Литовському) літописах. З-поміж значних князів часів розквіту Руської держави виділяється Ярослав Володимирович, відомий в історії як Ярослав Мудрий. Його біографія прочитується лише в «Повісті минулих літ».

Аналіз досліджень. Упродовж останніх тридцяти років про Ярослава Мудрого не було спеціальних досліджень. Тому тут варто згадати хіба що давніші роботи М. Костомарова («Київський князь Ярослав Володимирович»), М. Грушевського (розділ «Ярослав» у другому томі «України-Руси»). На ці роботи орієнтувалися у новіші часи П. Толочко, О. Сліпушко, П. Кралюк, а драматург І. Кочерга написав п'єсу «Ярослав Мудрий». Більше цікавилися біографією князя московські дослідники (М. Ломоносов, В. Мавродін, О. Шахматов, В. Тороп, А. Карпов, А. Кузьмін), проте вони тлумачили його як дійову особу «русской истории», розглядали як відомого правителя «Русского государства».

Мета статті. Нині є потреба подивитися на життєпис Ярослава Мудрого, спираючись передусім на оповідання про нього в «Повісті минулих літ», відкинувши всілякі домисли та гіпотези, продуковані впродовж трьох останніх століть істориками, філологами та церковниками. Тож мета статті – проаналізувати біографію видатного історичного діяча та просвітника на матеріалі першого давньоукраїнського літопису й розставити в ній нові акценти, відмінні від московських інтерпретацій. **Завдання** – окреслити літописну біографію Ярослава Мудрого, відзначити у ній ключові події, ідентифікувати зі старокіївським літописним стилем, відсіяти тлумачення постаті князя, які мають розбіжності із літописом.

Виклад основного матеріалу. Уперше ім'я Ярослава згадано в літописі 980 року, коли до

влади у Києві прийшов його батько Володимир. Літописець зазначає, що Ярослава народила полоцька княжна Рогніда, хоч, наприклад, М. Костомаров, спираючись на невідомі нам джерела, припускає, що Ярослав не був сином Рогніди, котра народила Володимирі лише Ізяслава (Костомаров, 1993: 16). Друга згадка про Ярослава належить до 990 року, коли Володимир уже прийняв християнство, взявся за хрещення Русі й порозставляв своїх дванадцятьох синів по руських містах. Ярослава він спочатку посадив у Ростові, а коли помер його старший син Вишеслав у Новгороді, то «посади Ярослава в Новгородъ» (Ипатьевская летопись, 2001: 105).

Наступна згадка про Ярослава – аж через 24 роки. Під 1014 роком натрапляємо на повідомлення про бунт Ярослава проти київського князя Володимира (власне, проти свого батька), якому він відмовився платити установлену данину. Очевидно, на ту пору Ярослав усвідомив себе незалежним князем і не захотів підпорядковуватися Києву. До того ж у будь-який час новгородський князь міг запоручитися підтримкою варягів, як він це й зробив, коли до нього дійшла звістка, що Володимир хоче йти проти Новгорода війною. Цьому походу не судилося здійснитися, оскільки Володимир захворів, а потім і помер.

Після смерті Володимира між його синами розгорілася боротьба за владу. Святополк, який вважав себе старшим за Ярослава, зайняв престол у Києві й усунув своїх конкурентів – Бориса та Гліба, яким Володимир заповідав владу. І тут якраз на арену політичної боротьби виходить Ярослав, щоб вже не зіходити з неї протягом майже сорока років. Ярославові, котрий також прагнув бути володарем у стольному Києві, нічого іншого не залишалось, як продовжити братовбивчу війну. Як тільки він дізнався, що його батько помер, а на престол сів Святополк, «собра варягъ тысящю, а прочихъ вои 40 тысящъ, и поиде на Святополка, рекъ: «Не азъ почахъ избивать братью, но онъ; да будетъ Богъ отмесътникъ крови братьи моея, зане без вины пролья кровь Борисову и Глѣбову праведною: егда и мнѣ си же створить?» (Ипатьевская летопись, 2001: 128). У фразі, яку нібито проголосив Ярослав, є два суттєві нюанси, які характеризують князя: по-перше, намір не просто вигнати з Києва, а знищити Святополка трактується як «Божа помста», знаряддя якої мислить себе нов-

городський князь; по-друге, намір знищити Святополка мотивований страхом: Святополк, який убив двох своїх братів, може вбити і Ярослава, бо прагнення влади засліплює родинні почуття.

Тож з почуттям обов'язку вирушив Ярослав на Київ. У кінці літа 1016 року обидва війська стали на берегах Дніпра коло Любеча й так простояли три місяці, не наважуючись розпочати рішучі дії. Протистояння порушив Ярослав, переправившись через річку, «и бысть сѣча люта», що закінчилася поразкою Святополка, який утік «в Ляхь».

28-річний Ярослав «сѣде въ Києвъ», але його становище було непевним, бо війна з братом не закінчилася битвою під Любечем. Святополк у спілці з польським королем Болеславом вирушив на Київ, проте Ярослав вирішив випередити їхній удар, зустрівши військо на Волині («и приде Вельню, и стаха оба поль рѣкы Буга») (Ипатьевская летопись, 2001: 130). На цей раз переміг Болеслав (очевидно, у поході проти Ярослава він був головним), а Ярослав утік із кількома воїнами в Новгород. Розгром був, напевне, таким нищівним, що князь «хотяше бѣжати за море», але син Добрині, посадник Коснятин, звелів порубати його човни й умовив Ярослава збирати нове військо, щоб виступити проти Святополка. Війна братів набула кульмінаційного напруження, коли Болеслав утік із Києва, прихопивши з собою чимало всілякого добра й рабів, тож Святополк не мав такої сили, аби боронитися від Ярослава, тож зазнав чергової поразки і на це раз утік до печенігів, найнявши яких, спробував відвоювати Київ. Битва на Альті стала вирішальною поміж двома братами: «и бысть сѣча зла, аки же не была в Руси» (Ипатьевская летопись, 2001: 132).

Святополк загинув не від рук Ярослава, а був покараний Господом за братовбивство («и нападе на нь бѣсь, и раслабѣша кости его»). Захворівши, він змушений був покинути межі Русі, де й помер. Зате Ярослав ніби звільнявся від моральної відповідальності за його смерть, хоч усі його військові дії були спрямовані на знищення брата. Поняття добра і зла в цьому протистоянні інтерпретовані в «Повісті минулих літ» із погляду політичної доцільності, феодальної регламентації, але не з погляду морально-етичних цінностей, навіть якщо їх перевести з загальнолюдської шкали на шкалу цінностей християнських.

Проте на цьому Ярославова війна з родичами за владу на Русі не закінчилася, а набула нових форм та відтінків. Через два роки після перемоги над Святополком Ярослав воював із племінником Брячиславом, сином його брата Ізяслава. Щоправда, тут військова акція князя зводилася

до намагання провчити молодшого родича за те, що той, володіючи Полоцькою землею, напав на Новгород, колишній посад Ярослава, «поимь множество новгородець, имѣние ихъ». Ярослав догнав його коло річки Судмирі, коли Брячислав із награбованим повертався додому, і розбив його дружину. За літописною версією, вони згодом помирилися й більше до конфліктів у них не доходило. М. Грушевський вважав, що замирення Ярослава з Брячиславом означало остаточне приєднання Древлянської землі до Києва (Грушевський, 1994: 7).

А ще через два роки після цих подій Ярослав ув'язався у війну з братом Мстиславом, який правив у Тмуторокані. Скупе повідомлення в літописі під 1023 роком про те, що Мстислав із хозарами й касогами «поиде на Ярослава», очевидно, є не викінченим інформаційно, бо одразу ж за ним іде фраза «Ярославу суццю въ Нонгород». Чому раптом Ярослав опинився в Новгороді? Чи добровільно він покинув Київ? Здається, що причиною його перебування у Новгороді якраз і є напад Мстислава, після чого Ярослав утік до свого колишнього посаду.

Замість того, щоб учинити спротив Мстиславу, котрого, як зазначає літопис, «не прияша кыянѣ», Ярослав на північних землях Русі, зокрема в Суздалі, провадить боротьбу з волхвами: «Слышавъ же Ярославъ вълхвы ты, и приде къ Суждалю; изыма вольхвы, расточи, а другия показни» (Ипатьевская летопись, 2001: 134–135). Очевидно, літописець, мав намір показати Ярослава провідником християнства, котрий жорстоко розправлявся з представниками старої віри й був певен, що чинить справедливо, караючи підступи диявола. На півночі Русі опозиція християнству в часи князювання Ярослава була доволі сильною та впливовою, тож князеві доводилося силовими методами придушувати спротив тієї опозиції, і це подано в літописі як блага діяння Ярослава, адже він відстоював віру, зміцнював її у своїх володіннях.

Лише після упокорення волхвів Ярослав узявся за підготовку до війни з братом Мстиславом: послав за море по варягів, які прийшли зі своїм ватажком Акуном. Відтак вирушив назустріч Мстиславу. Битва сталася коло Листвина, що неподалік Чернігова на річці Снов. Битва відбулася під час грози (чи може, тут літописець удався до літературного прийому – художнього паралелізму), і переміг Мстислав. Далі він повів себе досить дивно: оглядаючи поле битви, усіяне сіверянами й варягами, схаменувся, що війна приносить тільки зло, і послав за Ярославом, котрий відступив у Новгород, кажучи: «Сѣди ты на столѣ

своємъ Києвъ, понеже ты еси старший братъ, а мнѣ буди сторона» (Ипатьевская летопись, 2001: 136).

Такий поворот у сюжеті стосунків Володимирівичів, можливо, вигаданий літописцем, котрий хотів показати обох у вигідному висвітленні: Мстислав – благородний, а Ярослав – жертва несправедливості, адже він старший, тому саме він має князувати у Києві. Мстислав так і не пішов до столиці, а залишився у Чернігові. Ярослав майже два роки чомусь очікував у Новгороді й лише 1026 року прийшов до Києва (такі з військами, бо «свокупи воя многы») та уклав мир із братом, віддавши йому лівий берег Дніпра, сам узявши правий. На щастя, цього разу не сталося братовбивства: навпаки, «преста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли Руской» (Ипатьевская летопись, 2001: 137).

Скориставшись «тишиною великою» всередині Русі, Ярослав намагався розширювати межі держави. М. Грушевський вважав, що це було не нове «збирання земель», а відновлення володінь, які виникли за князування Володимира (Грушевський, 1994: 21–22). Ярослав «взя Белзь», ходив на чудь і перемиг їх, заснувавши місто Юр'їв (християнське ім'я Ярослава – Георгій, Юрій), а потім разом із Мстиславом, зваживши на «мятежь великъ» у Лядській землі, зайняв «грады червеньскыя опять».

Мудрість Ярослава як державного діяча виявилася не в нових завоюваннях, а в укріпленні південних кордонів, звідки постійно загрожували печеніги. Тож він «поча ставити города по Роси», але ці оборонні фортеці не завадили печенігам 1034 року взяти в облогу Київ. Битва з ними відбулася в полі «внѣ града», тобто за оборонними валами Києва, «идѣже есть нынѣ святая Софья». Ярослав перемиг печенігів, але задумався над тим, що пора зміцнити й розбудувати сам Київ. Через три роки після цієї битви князь «заложил городъ великій Києвъ» (Ипатьевская летопись, 2001: 138). Тут Ярослав зображений не тільки як новий будівничий Києва, а і як ревний християнин, котрий дбав про віру Христову на Русі: «заложил же церковь святя Софья», Благовіщенську церкву на Золотих воротах, заснував монастир Георгія (на свою честь) та монастир святої Ірини (на честь своєї жони).

Після фіксації таких діянь Ярослава «Повість минулих літ» підносить значення князя як активного провідника християнства на Русі: «И при семь нача вѣра крестыанская плодитися в Руси и расширятся» (Ипатьевская летопись, 2001: 139). При ньому «чорнорисци поча умножатися», сам

же князь полюбив церковні статuti, дуже шанував священників, був прихильний до книг – сам читав багато й «собра писцѣ многы». Вказавши на просвітницькі діяння Ярослава, літописець подає похвальне слово книгам – джерелам мудрості, до яких і князь охоче припадав. Тож саме тут поглиблено й конкретизовано означник «мудрий», який не випадково прикладено до князя, котрий не тільки організував переписування, примноження книг, а й зібрав у церкві святої Софії першу на Русі бібліотеку, яка й досі хвилює шанувальників глибокої старовини, оскільки ця бібліотека, ймовірно, у часи монголо-татарського лихоліття зникла, але донині не виявлена. І все те Ярослав робив не просто на славу Русі, яку прагнув просвітити словом (це передусім слово Боже, що є у пророчих книгах, євангельських та апостольських повчаннях, житіях), а чинив те всупереч підступам «ворога», під яким мислиться диявол – ворог християнської віри.

Для утвердження цієї віри Ярослав удався ще до кількох заходів. По-перше, було відкопано двох князів – Ярополка й Олега, синів Святослава, котрі стали жертвою братовбивчих міжусобиць, «и крестиша кости єю, и положи я въ церкви Богородица, в Володимѣри» (Ипатьевская летопись, 2001: 143). По-друге, звелів перенести прах Гліба, похованого на Альті, до Вишгорода та покласти поряд із Борисом у церкві святого Василя. По-третє, настановив митрополитом Іларіона – це був перший руський митрополит, поставлений усупереч правилам константинопольського патріархату задля утвердження незалежності руської церкви як оплоту незалежності держави Русь.

Мудрість Ярослава проявилася ще й тому, що він зміцнював міжнародне становище Русі, вдаючись до традиційних у Європі способів забезпечення держави від конфліктів. Добрі стосунки мав князь із скандинавськими землями. Починаючи від бунту проти Володимира й до візантійського походу 1043 року, Ярослав постійно користувався послугами варягів. Князь мав за жінку Інгігерду, доньку шведського короля Олафа, яка прийняла християнство і мала ім'я Ірина. Ярославова донька Анна була заможним французьким королем Генріхом (цей факт добре відображений у старофранцузьких історичних джерелах). Свою сестру Добронігу-Марію Ярослав видав за володаря Польщі Казимира (так зветься вона в польських джерелах, бо в літописі лише зазначено, що «вдасть свою сестру за Казимира»), а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава.

Мудро вибудовував Ярослав і внутрішню політику. Закінчивши відновлення «Володимирових

земель», зміцнивши їх кордони і саму столицю Київ, утвердивши християнську віру на Руській землі, вперше урядивши права у стосунках між громадянами держави (звід законів «Руська правда»), князь перед смертю заповів синам правити такими містами: у Києві – Ізяславу, у Чернігові – Святославу, у Переяславі – Всеволоду, у Смоленську – В'ячеславу.

У літописному повідомленні за 1054, у якому йдеться про смерть Ярослава, князь постає з осяйним ореолом мудрості. Ніби каючись за міжусобні війни, які йому довелося вести на початку свого князювання, він заповідає синам жити в мирі та злагоді: «Се азъ отхожю свѣта сего, а вы, сыновѣ мои, имѣйте межи собою любовь, понеже вы есте братья единого отца и единой матеръ; да аще будете в любви межи собою, и Богъ будетъ в васъ, и покорить вы противныя под вы, и будете мирно живуще» (Ипатьевская летопись, 2001: 149–150). Важливий нюанс у цьому висловлюванні: лише за умов мирного співіснування Бог буде милостивим до княжичів. Здається, що в уста Ярослава літописець вкладає і свої переконання, адже «Повість минулих літ» наскрізно проповідує мир і злагоду між князями, засуджує міжусобиці, внаслідок яких і самі князі можуть загинути, і землю батьків та дідів погубити.

На відміну від панегіриків на смерть Ольги та Володимира, у яких пафосно возвеличено основну заслугу кожного (Ольга – перша руська християнка, Володимир – хреститель Русі), про смерть Ярослава сказано стисло й без жодного пафосу.

Основна увага літописця зосереджена на заповіті, який князь усним словом дає своїм синам, і цей заповіт зводиться до настанови жити між собою мирно, допомагати один одному у скруті. Про саму ж смерть Ярослава сказано коротко, кількома рядками, без характерного для таких випадків славослов'я й оцінок: «Ярославу же приспѣ конецъ житъя <...> Всеволодъ же спрята тѣло отца своего, возложивъ на сани и повезоша Кыеву; поповѣ по обычаю пѣсни пѣвше, и плакаше по немъ людье; и принесѣше положиша и в рацѣ мороморянѣ, в церкви святѣй Софѣя» (Ипатьевская летопись, 2001: 150).

Висновки. Оцінку Ярослава можна висувати з його діянь. Символом чого був цей князь? Судячи з означника «мудрий», Ярослав постав зі сторінок «Повісті минулих літ» як поміркований державець, патріот, захисник християнства, книжник, дбайливий батько. І все ж йому бракує харизми, яку мав, наприклад, Володимир, про якого складено легенди й перекази, відображено в билинах. Навіть про Мстислава згадано у «Слові про Ігорів похід» (поєдинок з Редедєю, якого він зарівав перед полками), а в самому літописі подані його колоритний портрет і характеристика.

Літописна біографія Ярослава Мудрого чи не найбільш повна з-поміж життєписів інших князів доби Київської Русі. Це пояснюємо тим, що князь дбав про книжність, прихильно ставився до книжників, зокрема й літописців, котрі віддячили своєму князеві рельєфно змальованим образом на сторінках «Повісті минулих літ».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грушевський М. Історія України-Русі : в 12 т. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 2. 633 с.
2. Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Наука, 2001. Т. 2. 648 с.
3. Костомаров М. Галерея портретів: біографічні нариси. Київ: Веселка, 1993. 326 с.

REFERENCES

1. Hrushevsky M. (1994). *Istoria Ukrainu-Rusi [History of Ukraine-Rus]* (Vols. 1–12; Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka, 1994. 633 p. [in Ukrainian].
2. Ipatievskaya letopis (2001). [Ipatiev Chronicle]. *Polnoe sobranie sochineniy – Complete collection of chronicles*. Vol. 2. Moscow: Nauka, 2001. 648 p. [in Russian].
3. Kostomarov M. (1993). *Halerea portretiv: biographichni narusu [Gallery of portraits: biographical essays]*. Kyiv : Veselka, 1993. 326 p. [in Ukrainian].